

УДК 32:81'246.2](477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.37.22>

ІДЕОЛОГІЯ «РУССКОГО МИРА» ТА УКРАЇНСЬКА МОВА (РАДЯНСЬКА ДОБА)

Леонід Панасюк

*Київський університет імені Бориса Грінченка,
Історико-філософський факультет, кафедра філософії
вул. Маршала Тимошенка, 13-Б, 04212, м. Київ, Україна*

У статті розглянуто стан української мови крізь призму становлення та розвитку «Русского мира» радянської доби. Розкривається зміст російського геополітичного концепту – ідеології «Русского мира», що своїми культурними засадами має російську мову та російську культуру.

У статті зазначається, що найзначнішим підґрунтям поширення української мови є державна форма організації суспільства. Національно-культурне піднесення в Україні дало можливість стати на шлях створення та розвитку національної державності, що відкривало нові можливості для розвитку української культури та мови. Здійснено огляд розвитку української мови в політичній, освітній та релігійній царинах.

Розкривається зміст та основні напрямки відродження української мови й культури доби національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. Підкреслюється, що повернення до української мови найбільш складно відбувалось в освітній сфері: фактично формувалася двомовна освітня система, за якої поряд з наявними закладами освіти створювались нові – україномовні. В релігійній царині відродженню українського автокефального руху та можливості створення Української помісної православної церкви Російська православна церква чинила активний спротив.

Пропонується аналіз впливу становлення і впровадження радянської влади в Україні на мовний та культурний розвиток краю. Незважаючи на період коренізації та часи Другої світової війни (німецька окупація України, коли російська мова не використовувалась), за радянської доби українська мова зазнала суттєвого зменшення соціальної потужності внаслідок політики в освітній сфері, швидкого витіснення з адміністративно-політичної сфери, секуляризаційних дій СРСР у релігійній царині.

Підкреслюється, що зміна форми держави не змінила її уніфікаторської сутності, скоригувавши політику культурної гомогенності в напрямку створення нового «радянського народу», культурною основою якого залишалась російська мова. Зосереджено увагу на ролі російської мови як мови міжнаціонального спілкування в межах Радянського Союзу.

Русифікацію за допомогою радянської пропонується розглядати як нову, неімперську форму збереження й продукування «Русского мира».

Ключові слова: ідеологія, «Русский мир», українська мова, Радянський Союз.

«Русский мир» розглядається передусім як сучасний ідеологічний феномен, що спирається на російську мову, російську культуру [1, с. 92–93], однак потребує прискіпливої уваги його становлення й розвиток у контексті формування власне російської (а згодом – радянської) державності й російської культури – з одного боку, та їх впливу на українську культуру – з іншого; а, отже, спрямовує наукові пошуки у минуле, зокрема радянське. В УРСР центром лінгвістичної думки став Інститут мовознавства Академії наук України, в якому працювали В. Ващенко, Ю. Жлуктенко, Ю. Карпенко, О. Мельничук, С. Семчинський, В. Русанівський та інші науковці. В річницю радянської мовознавчої науки пропонували свої роботи І. Білодід, В. Ващенко, М. Жовтобрюх.

Впродовж доби СРСР було сформульовано та втілено в життя основні постулати мовно-національної політики: обґрунтовані риси нової спільноти – радянського народу,

які полягали в «єдиних принципах розвитку національних мов» у «поєднанні з дією мови міжнаціонального спілкування» (І. Білодід).

Двомовність почала тлумачитися як суто позитивне явище, при цьому стверджувалося, що це особлива двомовність, коли обидві мови перебувають на високому рівні розвитку всіх функціональних стилів і однаково використовуються народом, а російська мова трактувалася як друга рідна мова.

Заборонено усі інші теорії походження української мови, крім спільного походження трьох східнослов'янських мов з єдиного джерела – давньоруської мови (О. Шахматов).

У термінології запроваджена обов'язковість спільних з російською мовою моделей творення, а в галузі художньої літератури основний удар було спрямовано на боротьбу з так званими діалектизмами, розмовною лексикою, на уніфікацію синоніміки тощо.

Сучасний науковий доробок С. Єрмоленко, П. Кононенко, Т. Кононенко, М. Кочергана, В. Німчука, Т. Панька, Г. Півторака, М. Степаненко, О. Чередниченка окреслює складний шлях розвитку української мови, її роль в утвердженні української державності, формуванні національної свідомості, збереженні культурної унікальності.

Починаючи аналіз впливу «Русского мира» на українську мову, культуру та національний розвиток загалом, потрібно визначити хронологічні межі розвідки, початком яких є події, пов'язані з Визвольною війною Богдана Хмельницького, а умовною (адже «Русский мир» не припинив свого тиску, а витворив новий образ, ідеологічні підвалини та форми впливу на пострадянському просторі) кінцевою межею – завершення існування Радянського Союзу.

За імперської доби формування й розвиток світопростору «Русского мира» забезпечувалось усією повнотою влади абсолютної монархії, а близькоспорідненим українській та білоруській мовам і культурам відводилась роль етнографічних елементів великої російської культури. Однак системна криза імперії кінця XIX – початку XX ст. надзвичайно швидко розкрила націє- та культуротворчий потенціал українства – вже на 1906 р. припадає перша спроба організації українського вчителства, яке рішуче виступило за цілковите самовизначення України в галузі освіти [2, с. 31], а «дерусифікація» школи та освіти взагалі стала основним гаслом українського народу уже з першого дня революційного руху 1917 р. [3, с. 145].

Енергія українотворчого розвою набула величезних масштабів з огляду на короткий термін національно-визвольних змагань та державної самоорганізації українства початку XX ст. Генеральний Секретаріат освіти відкриває українські вищі початкові школи, українські гімназії, перший Український народний університет, Педагогічну академію, Академію мистецтв та Державний народний театр, скликає з'їзди вчителів (квітень і серпень 1917 р.) [4, с. 136]. Незважаючи на розпорядження російського Тимчасового Уряду про школи на Україні (квітень 1917 р.), за яким у початкових школах дозволялося навчання українською мовою, а російська ставала обов'язковим предметом з другого класу [5, с. 62–63], рух України від «Русского мира» набирав оберті. Попри відмову попереднього режиму навіть у можливості національного самовизначення, формування національної освіти в Україні відбувалось демократичним шляхом – поряд з російськими утворювались українські навчальні заклади.

Найбільш важко проходила українізація середніх шкіл (до яких відносились гімназії та реальні школи) через складну ситуацію у більшості цих навчальних закладів (саботаж, ігнорування розпоряджень, негативне відношення до українізації переважно викладацького персоналу – вихідців з Росії), зазначає С. Сірополко [3, с. 152].

Подібним шляхом – відкриття українських закладів за умов збереження старих – пішов уряд щодо розвитку вищої освіти (російські вищі школи продовжували функціо-

увати, при них лише відкривали кафедри українознавства). Водночас засновано україномовні вищі навчальні заклади: неповні університети в Кам'янці-Подільському, Полтаві; реорганізовано народний університет у Києві в Український державний університет. Престиж української мови й культури підтримували відкриті Академія наук, Національна бібліотека, Педагогічна академія, Академія мистецтв та інші заклади [4, с. 138].

Про своєрідність і складність мовної ситуації в постімперській Україні говорить навіть те, що затвердження Закону про державну мову в УНР відбулось лише 1 січня 1919 р. За Законом українська мова стала обов'язковою для вжитку в усіх урядових та громадських установах. Проте в умовах внутрішньої державної нестабільності добитись неухильного виконання як державних законів, так і відомчих наказів та інструкцій було неможливо.

Тільки за Директорії постало питання про закриття всіх російських університетів і заснування Департаменту вищої освіти. Це ввело інститутсько-університетський рівень освіти в процес реформування освітньої системи в Україні [2, с. 83–84].

Прагненням вирватися з лещат духовної експансії «Русского мира» став рух за відродження української автокефалії, створення Української помісної православної церкви. Невирішеність питання щодо існування української церкви, невдоволення поміркованим державним курсом Гетьманату підживлювало революційну активність суспільства, спонукало до більш активних дій Директорію – проголошення української автокефалії державним законом 1 січня 1919 р. (символічно, адже Закон про державну мову прийнято саме цього дня). Влада розпочала активну як зовнішньо- (заходи щодо визнання української автокефалії Вселенським Патріархом), так і внутрішньополітичну діяльність з формування та розвитку української національної церкви. Було організовано мережу курсів з українізації для священнослужителів, церковне життя збагачувалося здобутками національної культури – вітчизняними зразками проповідей, розпочато практичну діяльність з перекладу богослужбової літератури українською мовою.

Результатом широкої суспільної активності стало формування місцевих православних осередків, що об'єдналися у «Всеукраїнську спілку православних парафій» на чолі з «Всеукраїнською православною церковною радою» (ВППР). Її ухвала від 5 травня 1920 р. про звільнення від московської зверхності стала початком діяльності Української автокефальної православної церкви.

Духовно-релігійне відродження українства за умов домінування «Русского мира» та несприйняття РПЦ українського руху призвело до низки загальнонаціональних криз, і якщо перша мала наслідком формування УАПЦ (1921 р.) та її спадкоємиці – УПЦ (1930 р.), то наступні спричинили до серії менш радикальних за національною доктриною обновленських розколів – Живої (1923 р.), Синодальної, Соборно-єпископської церков (1925 р.) [6, с. 132–147].

РПЦ не бажала вступати у будь-які офіційні контакти з Українською державою, та зміна політичної ситуації і активність уряду П. Скоропадського у церковному питанні змусили її до дій. Однак РПЦ зробила все можливе для мінімізації активності української сторони – було проголошено автономію української церкви зі збереженням нерозривних зв'язків українських епархій із Всеросійським патріархатом [7, с. 193–196].

Ю. Шевельов, аналізуючи державний розвій початку ХХ ст., зазначає, що з трьох періодів боротьби за незалежність – Центральна Рада, Гетьманат, Директорія – відносно найспокійнішим був середній. Правда, з мовного погляду його характеризували сильні російські впливи на всіх щаблях державного апарату, проте статус української мови за критичні 1917–1921 рр. змінився разуче, а багато в чому – вирішально. По майже двохсотлітній перерві українська мова стає мовою законодавства, адміністрації, війська і зборів. Правда,

на різних рівнях державного апарату ситуація була відмінною. Сільська й центральна адміністрація вживали українську мову, міська дуже часто – російську. І старі міські думи, й новостворені міські й містечкові ради депутатів використовували в роботі переважно російську мову. Короткий час і хитке становище Української держави не сприяли тому, щоб українська мова в адміністративному житті стала самозрозумілим і загально визнаним фактом. Нерідко вона звучала більше як виклик, аніж «природна» річ.

Другим незаперечним здобутком української мови, поруч із поширенням її на ділянки урядових та громадських відносин, стала функціональна різноманітність, хоч, звичайно, у великих містах, особливо периферійних, що недовго перебували в кордонах Української держави (Харків, Катеринослав, Миколаїв, а зокрема Одеса й міста Донбасу), російська мова нічого не втратила як засіб громадського спілкування [5, с. 61–62].

Широкий український розвій початку ХХ ст. яскраво засвідчує відмову від «Русского мира», чітке бачення власного шляху, що далеко виходив за межі світопростору «Русского мира», характеризував не етнографічні, а націєтворчі потуги та культурно-цивілізаційні візії.

Незважаючи на складні внутрішньополітичні умови, тиск та згодом – військову агресію Москви, потенціал цих процесів виявився настільки потужним, що розвиток українства в умовах радянської державності абсолютно відрізнявся від минулих часів. Радянськість стала новою матрицею перетворення суспільства, замінивши національні засади та попередню форму політичної організації українського суспільства на нові – соціально-класові засади, за яких освіті надавалась роль не лише чинника лікнепу й формування знань, а відводилась визначна роль у радянській пропагандистській системі та комуністичній перебудові суспільства.

Попервах, проголосивши право націй на самовизначення, а також враховуючи позитивне ставлення до української школи значної частини населення України, радянська влада підтримала потребу її існування. Але замість школи національної вона планувала будувати трудову, комуністичну, поклавши в основу навчання і виховання марксистсько-ленінське вчення.

Однак, національне виховання у радянській оболонці виявилось загрозливим для радянської влади, уніфікаційні наміри якої проявлялись, зокрема, у накиданні російської мови, тому згорання українізації співпало із бурхливим розвитком радянської системи освіти та активним поширенням російської мови на всіх щаблях освітньої системи.

Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1932 р., на всьому просторі СРСР запроваджено єдину освітню систему, тобто в радянській Україні набула поширення освітня система, створена й запроваджена в РСФРР. Усі школи в радянській Україні в даний період були державними, заборонялася ініціатива щодо пошуків альтернативних шляхів в освітній справі [8, с. 78].

Також було покладено край ліберальній культурній політиці, уніфікувалась освітня система, а «дружба радянських народів», особливо ж «дружба з великим російським народом», була поступово зведена до рангу аксіоми. Основною небезпекою вважався вже не «великодержавний шовінізм», а «місцевий націоналізм». Відповідно до сталінської формули про «соціалізм в одній окремо взятій країні» було створено доктрину радянського патріотизму – нову інтеграційну ідеологію, яка, вважає А. Каппелер, посилено зверталася до передреволюційних коренів. Заклик до міжнародної солідарності пролетарів замінили любов до батьківщини та культ Сталіна: цим більшовики відновили ідеологію націоналізму й віри в царя, які вони дотепер проголошували побореними. Радянський патріотизм усе більше збагачувався російськими національними елементами. Від кінця 1930-х років

цілеспрямовано підтримувалася російська мова, вивчення якої стало обов'язковим в усіх школах Радянського Союзу [9, с. 287].

Жахливі наслідки в усіх сферах суспільного життя України спричинив голодомор 1932–1933 рр. Поряд із безпосереднім скороченням населення республіки відбувались лігводида та репресивна кампанії в освітній сфері: за період 1929–1934 рр. репресовано до 30% вчителів України [10, с. 49–52]. Натомість розширюється мережа російських шкіл: наприклад, у Дніпропетровській області кількість дітей, які навчалися російською мовою, зросла більш як удвічі – з 20 800 у 1932 р. до 48 000 у 1933 р.

Починаючи з 30-х рр. поступово скорочується викладання українською мовою в середніх спеціальних і вищих школах, припиняється вивчення української мови в усіх вищих навчальних закладах, крім українського відділення філологічних факультетів університетів та педагогічних інститутів, згортається україномовне діловодство, українська мова витісняється з наукової сфери. Паралельно більшовицькою пропагандою починає вкорінюватися в масову свідомість теза про особливе становище російської мови як мови міжнаціонального спілкування в межах Радянського Союзу [11, с. 33].

Найбільш нищівного удару після голодомору зазнала українська мова в результаті виконання Постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 20 квітня 1938 р. «Про обов'язкове вивчення російської мови в національних республіках СРСР». Вводилось обов'язкове викладання російської мови в усіх неросійських школах, починаючи з 2-го класу, з тижневим навантаженням чотири–п'ять годин. Почалася деукраїнізація шкіл у великих містах та промислових центрах. Відбувся перехід від двомовного викладання до одномовного російського [12, с. 121–122].

Під час Другої світової війни, на підконтрольних Німеччині територіях УРСР процес зросійщення українців було зупинено, щоправда, паралельно з падінням рівня освіти. Навчання у школах на територіях, населення яких становили українці або переважно українці, слід було проводити виключно українською мовою. На територіях, де населення переважно користувалося російською мовою, українська повинна була викладатись як обов'язковий предмет. Впровадження української мови для ведення уроків проходило без особливих труднощів. Українській мові був наданий статус службової мови та мови освіти [13, с. 63–138]. Отож волею німецького керівництва освіта стала україномовною, дослідники не вказують на спротив українізації іноетнічного населення чи фактів саботажу.

З іншого боку, роки Другої світової війни та період після неї, зазначає А. Каппелер, принесли відкритий прорив російських національних тенденцій: цей спущений згори радянський патріотизм і російський націоналізм жилися в російському суспільстві, яке переживало потужну соціальну мобілізацію, що супроводжувалась індустріалізацією й розбудовою освітньої системи. носіями нового російського національного руху, який держава мала на меті контролювати, стали російські промислові робітники та російські кадри, котрим уряд надавав привілейоване становище і яких можна вважати найважливішою соціальною базою сталінізму. Неросійські народи брали меншу, порівняно з росіянами, участь у прискореній модернізації Радянського Союзу, проте і в них зросла частка міського населення, промислових робітників і письменних [9, с. 287].

Прийнятий у 1946 р. новий український правопис надто зближував українську мову з російською, у повоєнні роки, разом із відновленням радянської освітньої системи, продовжувала здійснюватись політика форсованої русифікації України, зняряддя якої стала освітня реформа 1958 року. Уведене до законодавства положення про вільний вибір мови навчання і вибір вивчення другої мови у російських школах закріпило панівне становище російської мови в системі шкільної освіти [11, с. 50]. В зрусифікованому суспільстві

надання батькам права самим вибирати, якою мовою мають вчитися їхні діти, призвело до того, що в містах УРСР, за винятком західних областей, майже всі школи стали російськомовними. Українська мова в таких школах фактично було зведена до рівня факультативної [14, с. 349].

Подальшій русифікації сприяли видана 1978 року Постанова ЦК КПРС про посилення вивчення і викладання російської мови та літератури та у 1983 р. – Постанова про посилене вивчення російської мови, поділ класів в українських школах на дві групи та підвищення зарплати вчителям російської мови на 15% [15, с. 12–13]. Система освіти працювала на створення «нової історичної спільноти – радянського народу», при цьому вона слугувала потужним знаряддям русифікації українців. До 1989 року частка учнів у школах з українською мовою навчання складала 47,5%, тоді як частка українців у складі населення УРСР – 72,7%. Більшість таких шкіл припадала на сільську місцевість та маленькі міста, за винятком західних регіонів. У двох найбільших індустріальних центрах республіки (Донецьку та Луганську) українських шкіл на той момент не було зовсім, хоча частка етнічних українців тут складала понад 50% [16, с. 122].

Потрібно зазначити, що радянська влада зупинила будь-які наміри українства відродити українську автокефалію чи принаймні обмежити духовну експансію «Русского мира». У другій половині 1920-х рр. було повністю ліквідовано церковну ієрархію УАПЦ, в 1930 р. церква вже не мала жодного єпископа [17, с. 51] і на черговому соборі УАПЦ змушена була оголосити про саморозпуск.

Впродовж 1920–1930-х рр., у процесі становлення тоталітаризму, навколо православної церкви було створено систему політичної ізоляції, спрямовану на знищення її як суспільної інституції, що мала наступні складові (за О. Ігнатушою):

- прямі репресії щодо духовенства, церковнослужителів, найбільш активних діячів церкви;
- позбавлення духовенства виборчих прав та недопущення його участі в громадських та виробничих об'єднаннях;
- з 1923 р. було розгорнуто кампанію репресій проти голів і членів сільрад та КНС, які показали своїми діями готовність допомагати церкві;
- економічний тиск на церковні організації та релігійні громади, що завершився у 1922 р. експропріацією церковного землеволодіння, промислових підприємств, капіталу, нерухомого майна;
- позбавлення релігійних громад прав юридичної особи;
- втрата церквою ще однієї важливої функції, пов'язаної з її минулим юридичним статусом – ведення державних актів громадянського стану;
- усунення церкви зі сфери культурно-освітнього виховання;
- антицерковні кампанії;
- закриття церков, кероване вищими органами влади;
- з середини 1930-х рр. активізується практика масових політичних репресій, які довершують руйнацію організаційної структури конфесій та витісняють церкву зі сфери державних, суспільних стосунків [6, с. 181–204]. Жахливі наслідки для духовного розвитку українства мав голодомор 1932–1933 рр.

Приєднання західноукраїнських земель до СРСР напередодні Другої світової війни призвело до знищення Української греко-католицької церкви. З 1946 по 1956 рр. у православ'я було «переорієнтовано» 2 959 греко-католицьких храмів з 3 147, 1 241 священник з 1 832. Так утворювався не тільки спільний, а єдиний церковний простір України та Росії, який потім ретельно підтримувався та зміцнювався церковною та світською (радянською)

владою. Українців і росіян церква ретельно навчала, що вони – єдине ціле, в них єдина держава, єдина віра, єдина мова та культура.

Розширенню впливу РПЦ та «Русского мира» по війні сприяло прийняття у своєму парафії Румунської православної церкви на території Ізмаїльської, Одеської, Чернівецької та інших областей.

Необхідно наголосити, що РПЦ, залишаючись фактично єдиною в Радянському Союзі церквою, з якою співпрацювала радянська влада, не відмовлялася від ідеї Москви як «третього Риму» (про що свідчило святкування 500-річчя своєї автокефалії у 1948 р.), незалежно від форми держави, в якій вона існувала. Російська православна церква постійно турбувалася про розширення зони свого впливу. В цьому вона досягла в повоєнний період значних успіхів, у тому числі й на Україні [18, с. 172–177, 460–462].

Певна стабілізація релігійної ситуації у 1970-х – першій половині 1980-х рр. була безпосередньо пов'язана з кризою адміністративно-командної системи Радянського Союзу, прийняття нової Конституції СРСР, підписання низки міжнародних угод, що значно розширювали права людини, а головне, перемогою радянської влади над церквою, крім хіба що місцевого рівня [19, с. 318–320].

Доба перебудови позначилась зростанням активності церкви в Радянському Союзі загалом та на Україні зокрема. Після святкування 1000-ліття хрещення Русі почалося швидке звільнення релігії і церкви від жорсткої опіки з боку держави. Починаючи з 1988 р. боротьба з релігією зміщується у сферу здійснення атеїстичної пропаганди та набуває декларативних рис [20, с. 68–70].

Після періоду певної гнучкості початку 70-х рр. ХХ ст., промовисто засвідчує аналіз А. Капелера, паралельно із загальним зовнішньополітичним «прикрученням гайок» розпочалася більш репресивна національна політика, яка протривала аж до початку 80-х рр. В Україні та інших республіках відбулися хвилі чисток. Участь неросіян у політичному житті центру скоротилася. Знову робився наполегливіший наголос на навчання російською мовою, російська повинна була стати «другою рідною мовою» всіх народів Радянського Союзу. Як і за пізнього царизму, офіційна політика підхопила російські національні тенденції, не приєднуючись, однак, до крайніх націоналістичних течій у російському суспільстві [9, с. 289].

Російська мова насаджувалася в Україні адміністративним шляхом і одночасно заохочувалося її вивчення. Поряд з тиском держава прагнула формувати і позитивну мотивацію. Оволодіння домінуючою в Союзі мовою будь-де давало якісно інші можливості соціальної мобільності, зокрема заробітків і кар'єри. Мотиви освоєння російської мови могли бути різними, однак у підсумку наслідки цього були не на користь обома мовам і культурам. Руйнувалась, а нерідко й змінювалась національна ідентичність. Поріг опору асиміляції в українському суспільстві неухильно знижувався. У різних соціальних групах він також різнився – найзначніший спротив уподібненню чинився традиційно українським селом та національно свідомою інтелігенцією.

Найбільш впливовими агентами русифікації виступали Комуністична партія, комсомол, школа, профспілки, піонерська організація, армія, православна церква, громадські організації. Особливої різниці між державними агентами і громадськими не було, оскільки і ті, й інші перебували під тотальним контролем Комуністичної партії. Відповідно, тактика і стратегія русифікаційних зусиль різних агентів були єдиними, уніфікованими [18, с. 453].

Висновки. Отже, сам факт виникнення й розвитку української державності початку ХХ ст. є промовистим свідченням відмови України від «Русского мира», активна

діяльність щодо звільнення від його багатовікових тенет, і нарешті – прагнення розбудувати український світ на своїй землі попри постійну загрозу знищення національної державності.

Український націє- та державотворчий процес початку ХХ ст. не вкладався в рамки «Русского мира», його месіанської ідеї і суперечив самому проекту російського націє- та державотворення, особливо в контексті триєдності «русского народа», прадавніх засад «русской культуры» та апостольської церкви, адже руйнував самі засади «Русского мира».

Разом з тим потенціал українського націєтворення виявився настільки потужним, що постімперська Україна увійшла до складу СРСР як національний суб'єкт державотворення поряд з іншими суб'єктами – національними республіками Радянського Союзу.

Формування радянської державності відсунуло національне питання на другий план, а згодом дало можливість тлумачити його як антирадянське, дозволило виправдати репресії, спонукало до пошуків ворога серед власного народу, звинувачувати в націоналізмі патріотів, котрі повірили в можливість українського культурного розвитку в радянській оболонці.

Процес асиміляції українців значно прискорили голодомор 1932–1933 рр., доба Другої світової війни, голод 1946–1947 рр., повоєнна міграція до міст, швидкий розвиток промисловості 1960-х рр., розбудова великих промислових підприємств, що за умов домінування ідеї інтернаціоналізму та російської присутності, визначило наступний етап розвитку мовної ситуації – активне поширення російської мови серед українців, або, в кращому випадку – формування суржикомовного населення УРСР.

Асиміляція народів СРСР загалом та українців зокрема за доби тоталітаризму відбувалася значно ефективніше, ніж у попередній період: радянська знищувала національні корені, нечувана мобілізація та ідеологічна обробка населення давали можливість надпотужного впливу, одним з найефективніших засобів якого була російська мова (як мова державного та партійного апарату, освіти, ЗМІ та міжнародного спілкування).

У процесі перетворення УРСР на промислово-сільськогосподарську республіку, глибинних соціально-класових зрушень, русифікація українців відбувалось швидко та масштабно, особливо це стосувалося великих міст – промислових центрів та основних осередків радянської культури. Тож саме за радянських часів закладались передумови та відбувався процес формування соціальної бази сучасного (пострадянського) «Русского мира», до якого звертається Росія нині, апелюючи до необхідності захисту «русскоязычного населения», активно втручаючись у внутрішні справи молодих незалежних держав, передусім України, як найбільш зросійщеної республіки Радянського Союзу.

На Москві лежить відповідальність за асиміляцію народів як у Російській імперії, так і в Радянському Союзі, адже мовно-культурна уніфікація доби СРСР (під ширмою взаємозбагачення культур і народів за допомогою білінгвізму), негативно вплинула на всі народи Союзу, крім російського (ніхто не зможе підрахувати, скільки втратила українська культура та культури народів СРСР доби тоталітаризму), адже «радянськість» так чи інакше все більше набувала форм «русскости», а політика культурної гомогенності за допомогою русифікації та радянзації стала новою, завуальованою формою збереження та поширення «Русского мира».

Список використаної літератури

1. Неймарк М. Русский мир и геополитика. *Проблемы постсоветского пространства*. 2015. № 2. С. 78–100.
2. Агафонова Н. Становлення національної системи освіти в Україні: 1917–1920 рр. Одеса : Принт Мастер, 2002. 206 с.

3. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ : Наук. думка, 2001. 912 с.
4. Усатенко Т. Українська національна школа: минуле і майбутнє (український вибір). Київ : Наукова думка, 2003. 285 с.
5. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус. Чернівці : «Рута», 1998. 208 с.
6. Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст.–30-ті рр. XX ст.). Запоріжжя : Поліграф, 2004. 440 с.
7. Євсєєва Т. Російська православна церква в Україні 1917–1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі. Київ : Інститут історії України НАН України, 2004. 362 с.
8. Антонюк Т. Освітня політика в Україні періоду 20-х – початку 30-х років XX ст. Київ : «МП Леся», 2011. 232 с.
9. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. Переклад. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. 360 с.
10. Стрижак Є. Репресії 1930-х рр. та їхні наслідки для кадрового забезпечення середньої і вищої школи УСРР. Черкаси : «Вертикаль», 2007. 72 с.
11. Масенко Л. Мова і суспільство: постколоніал. вимір. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2004. 163 с.
12. Дроб'язко П. Українська національна школа: витоки і сучасність. Київ : Видавничий центр «Академія», 1997. 184 с.
13. Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів. Переклад з німецької. Київ : Наукова думка, 2008. 272 с.
14. «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. За ред. В. Смолія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. 392 с.
15. Масенко Л. Мова і політика. Київ : Соняшник, 1999. 100 с.
16. Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. Київ : Наш час, 2007. 432 с.
17. Левицький Ю. Коротка історія української (Київської) церкви. Львів : Вид-во Монахів Студитів «Свічадо», 1993. 60 с.
18. Гриневиц В., Даниленко В., Кульчицький С., Лисенко О. Україна і Росія в історичній ретроспективі: радянський проект для України. Київ : Наукова думка, 2004. Т. II. 2004. 526 с.
19. Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. Частина друга. Полтава, 2001. 736 с.
20. Релігійна політика в Україні у 1960–1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин. Відп. ред. В. Даниленко. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. 210 с.

THE IDEOLOGY OF THE “RUSSIAN WORLD” AND THE UKRAINIAN LANGUAGE (SOVIET PERIOD)

Leonid Panasiuk

*Borys Grinchenko Kyiv University,
Faculty of History and Philosophy, Department of Philosophy
Marshal Tymoshenko str., 13-B, 04212, Kyiv, Ukraine*

The article considers the state of the Ukrainian language through the prism of the formation and development of the “Russian world” of the times of the Russian Empire. The content of the Russian

geopolitical concept – the ideology of the “Russian world”, which is based on Russian language and Russian culture – has been revealed.

The article notes that the most significant basis for the spread of the Ukrainian language is the state form of organization of society. National and cultural rise in Ukraine in the early 20th century gave the opportunity to embark on the path of creation and development of national statehood, which opened up new possibilities for the development of Ukrainian culture and language. The development of the Ukrainian language in the political, educational and religious spheres is examined.

The content and main directions of revival of the Ukrainian language and culture during the national liberation struggles of 1917–1920 have been revealed. It is emphasized that the return to the Ukrainian language was most difficult in the educational sphere: in fact, a bilingual educational system was formed, in which, along with existing educational institutions, new ones, Ukrainian, were created. In the religious sphere, the Russian Orthodox Church actively opposed the revival of the Ukrainian autocephalous movement and the possibility of establishing the Ukrainian Local Orthodox Church.

An analysis of the influence of the formation and implementation of Soviet power in Ukraine on the linguistic and cultural development of the region is proposed. Despite the period of nativization and the Second World War (German occupation of Ukraine, when Russian was not used), during the Soviet era, the Ukrainian language experienced a significant reduction in social power due to educational policy, rapid limitation of its use in the administrative and political sphere, secularization of the USSR in religious realm.

It is emphasized that the change in the form of the state did not change its unifying essence, adjusting the policy of cultural homogeneity in the direction of creating the new “Soviet people”, the cultural basis of which was the Russian language. Emphasis is placed on the role of the Russian language as a language of interethnic communication within the Soviet Union.

It is proposed to consider Russification with the help of Sovietization as a new, non-imperial form of preservation and production of the “Russian world”.

Key words: ideology, “Russian world”, Ukrainian language, Soviet Union.